

Миланка Бабић Вукадинов

Библиотека града Београда

На почетку беше реч: штампарије и штампане књиге на Балкану

Земље Балкана су кроз историју имале турбулентне односе кроз које се као златна нит провлачила сарадња у култури. У раду се истражују почеци штампања књига код Срба, Бугара и Румуна као важан корак у чувању самосвојности у култури, вери и политици ових народа. Пошавши од хипотезе да је културно наслеђе јужнословенског простора важно питање културне историје Балкана, кроз синтезу досадашњих истраживања о штампаријама и штампаним књигама, покушавамо да утврдимо обим међусобног утицаја, као и добре утицаје (у култури) од 15. до 19. века на овај простор, од стране најближих земаља Запада, пре свега Италије и немачког говорног подручја.

Упркос тежким геополитичким околностима Срби су покушавали да држе корак са развијеном и слободном Западном Европом, тако да су већ крајем 15. века први међу Јужним Словенима штампали књиге.

Прве румунске ћириличне штампане књиге беху штампане првих деценија 16. века, а штампар је монах Макарије, онај који је штампao и прве српске књиге на Цетињу. Први штампар Бугарске Никола Карастојанов у Самокову добавља књиге из Србије, нека своја издања штампa у српским престоницама.

Штампарске везе Срба, Бугара и Румуна су имале значајан утицај на културу ових народа и очувању православне вере, које су обликовале и њихово национално биће.

Кључне речи: Штампарије – Србија – Бугарска – Румунија; стара штампана књига – Србија – Бугарска – Румунија; културни утицаји

Рукописна књига

Појава и стварање рукописних књига¹ код Срба има три периода: зетско-хумски (X-XII век), светосавско-рашки (XIII-XIV век) и ресавска

¹ Рукописна књига или Рукопис (лат. *manu scriptum*: руком писати) је најстарији облик књиге, текст писан руком на меком, лакопреносивом материјалу. Рукописи су имали два облика: свитак и кодекс.

школа (XV век); и све су оне превасходно рукописане обредне књиге, потребне за црквени живот. (*Српска штампана књига 18. века*:[каталог] 1963: 115).

Рукописаних књига код Срба има још од времена Ћирила и Методија, али нису сачуване. До нас су дошли преписи тих књига, из друге половине X века и почетка XI века. Писане су глагољицом, првом словенском азбуком, или ћирилицом. Најстарија српска књига је *Маријинско глагољско јеванђеље* из XI века, писана глагољицом. У њој већ има трагова утицаја српског језика под чијим утицајем ће се касније развити српска редакција старословенског језика и зато се претпоставља да је преписивач био Србин. (Радојичић 1952: 4).

Најлепша и најзначајнија српска рукописна књига је с краја XII века: *Мирослављево јеванђеље*, у ствари јеванђелистар, богослужбена књига у којој су текстови распоређени према читањима у току црквене године „за сваки дан, по Пасхи, по Педесетници, по Новом лету, као и празнична и пригодна читања“. (Родић, Јовановић 1986: 1). Текст *Јеванђеља* је писан на белом, танком пергаменту, на листовима величине 41,8x28,4 cm, у два ступца, по 23 или 22 реда. Споменик има 181 лист. Писана је на старословенском језику, српске редакције и рашке ортографије.

„*Мирослављево јеванђеље* написано је лијепим крупним уставним писмом; богато је украшено, у њему има 296 минијатура и иницијала“. (Немировски 1996: 127)

О минијатурама *Мирослављевог јеванђеља* писали су многи истраживачи. Федор И. Буслајев, познавалац старо-руске уметности, био је усхићен његовом лепотом.²

Свитак је трака од папируса ширине 5-40 cm и неодређене дужине, намотана око два дрвена штапа – по један на сваком крају. Кодекс је настао повезивањем листова пергамента (касније папира) кожным врпцама (*coda*) па отуда и назив овог облика рукописне књиге – кодекс (*codex*). Кодекс води порекло од диптиха односно полиптиха, међусобно повезаних глинених плочица. У средњем веку означава књигу, писану руком прво на пергаменту, а затим на папиру. Писање текста и његово украшавање ретко је радила иста особа. Украшавање средњовековних рукописних књига назива се илуминација. Илуминацију рукописне књиге чине три елемента: заставица, минијатура и иницијал. Постојале су две врсте писара: искусни калиграфи, антиквари (*antiquarii*) и скриптори (*scriptores*), који су преписивали једноставне текстове. Писари су могли да буду само они монаси који су имали довољно знања, велику писарску вештину и посвећеност том духовном послу. Уживали су велики углед, неретко и привилегије, а у неким земљама су имали и правну заштиту. [https://sr.wikipedia.org/sr-Rukopisna knjiga](https://sr.wikipedia.org/sr-Rukopisna_knjiga) (коришћен извор 01.05.2020.)

² „Орнаментатор као живописац разликује зверове и птице по родовима, и као год људским сликама даје и њима покрете или миран положај, који им одговара; и влада осећајем колорита у хармониском састављању боја, и у њиховом прилагођа-

Како примећује Лазар Мирковић, Буслајев је на основу *Јеванђеља*, „дао општу карактеристику српског орнамента....по спољашњем сјају он наткриљује све остале словенске орнаменте, али већ у XII веку показује неочекивану примесу западног елемента у прилично осетљивим пропорцијама, уклања се са историског тла тј. континуитетног предања, и рано подлеже заводљивој привлачности Запада...Констатована је византијска основа његове орнаментације, али је уочен неки непознат западни утицај, који се не да дефинисати, и тако је орнаментација *Мирослављевог јеванђеља* означена као нешто немогуће.“ (Мирковић 1950: 3, 4)

Руски творац иконографске методе проучавања споменика уметности Никодим П. Кон – даков, врстан познавалац византијске уметности, писао је да су зооморфички и биљни мотиви позајмљени из византијских оригинала,³ са чим се није слагао проучавалац *Мирослављевог јеванђеља* Божидар Николајевић, који је мислио да су зооморфни мотиви узети из народних прича.

„Истицање почетка, одељка, одсека у рукопису почетним словима у Средњем веку, отворило је богато поље рада средњевековној уметности тј. орнаментици иницијала, која је у својим мајсторским делима до данас остала ненадмашна....Иницијале је у Средњем веку радио уметник, монах, манастирски брат или монахиња, који су свој уметнички рад сматрали као део богослужења, као неку жртву, којом се хтелo заслужити царство небеско. С друге стране иницијал је имао да код гледаоца изазове страхопоштовања и побожности, и да читаоца уведе у читање текста“. (Мирковић 1950: 25) Минијатуре *Мирослављевог јеванђеља* су рађене црвеном, зеленом, жутом, мрком и златном бојом. а то су боје романских минијатура. „На минијатурама Мирослављева еванђеља не видимо византиске боје: небеско-плаву, роза, плаву и тамно-лилу, ни шрафирање златом“ – каже Кондаков.“ (Мирковић 1950: 18)

вању к природи предмета који слика, управо као западни мајстори дванаестог и тринаестог века, као и њихови претходници првих векова хришћанства и на западу и на истоку, који још не беху изгубили класично предање.“ (Медаковић 1996.: 237)

³ Кондаков каже: „Сви ови зооморфни и биљни мотиви су безуслово и без изузетака узети са византиских оригинала, као и све фантастичне форме: аждаја, базилиски, грифони...и све композиције, као лов, гонење животиња... ипак у крајњој линији све ове фантастичне животиње и монстра потичу од оријенталних оригинала, и оне су копиране од романских минијатора и скулптора често без интересовања за њихов симболичко-морални смисао“. (Мирковић 1950: 23)

Било је истраживача који су уметност минијатура доводили у везу са коптском уметношћу, а други су тврдили да су настале под утицајем романске уметности.⁴

„Бисер умјетничке опреме *Мирослављевог јеванђеља* чине иницијали, вјешто уписани текст. Слова у њима само се нагађају. У ствари, то су минијатуре са сликама људи и животиња. У орнаментици се уочавају елементи из којих ће се касније развити тератолошки, или чудовишни и балкански, или преплетени стил. Несумњив интерес представља заставицу у којој су у мале отворе сводова уклопљени ликови, спреда и до паса, јеванђелиста Јована, Марка и Луке“. (Немировски 1996: 127)

„У Мирослављевом еванђељу имамо једну новину за 12. век, а то је интимна сагласност једног лепог броја минијатура са текстом“, „...где се поред минијатуре налази текст који њој одговара... Ова присна сагласност текста са сликом иницијала необична је за XII столеће и прелаз је ка обичају западних минијатура XIII века... И по овој карактеристичној црти наш рукопис гледа према Западу. (Мирковић 1950: 24, 47)

Љубомир Стојановић у првом издању *Мирослављевог јеванђеља* из 1897. године нагласио је његову лепоту: „Не само што спада међу најстарије писане споменике наше литературе, него по уметничкој изради иницијала са орнаментима и фигурама оно стоји усамљено – јамачно као једино очувано – у српској, а равна му нема ни у једној словенској литератури не само тога доба већ и који век доцније“. (Медаковић 1996: 237)

⁴ Мирковић пише да су вињете „чисто византиска минијатура и има карактеристичне ознаке византиских минијатура витинске групе, а све остале минијатуре...су углавном романске...Иницијали су романски, њихова израда је романска, т.ј. цртеж је рађен пером, па су после поједини делови минијатура премазивани бојом....Дакле, минијатуре Мирослављева еванђеља су пресађене, пренесене са Запада, јер су рађене на периферији тадањих српских земаља, у крају који је граничио са земљама које су биле под утицајем Запада...Ове минијатуре не одговарају својим стилем језику оригинала и текст овог рукописа, као ни укусу народа у ком су израђене, и ова уметност у минијатурама није даље много подржавана код Срба“. (Мирковић, 1950: 46-47)

Осим стилских одлика *Мирослављевог јеванђеља* проучавани су и други проблеми, као што су место настанка⁵, структура књиге, извор настанка⁶, начин коришћења⁷, ко је писао и сликао...

Ко је и колико писара писало *Мирослављево јеванђеље* је питање на које наука још није дала неупитан одговор.

На Западу, у време кнеза Мирослава рукописи су писани у преписивачким школама, које су биле у манастирима, и то црним и црвеним мастилом. Црвеним мастилом писано је оно што је требало да упадне у очи, (наслови, почеци одсека и друге ознаке), а остали текст писан је црним мастилом. При писању могла су бити два па и више преписивача, један је писао оно што је имало да се пише црвеним мастилом, а други је писао оно што се пише црним мастилом. Дешавало се да је једно исто лице писало текст и црвеним и црним мастилом...Није било искључено да је преписивач текста био уједно и уметник, који је радио иницијале и минијатуре у рукописима, које је преписивао. „У Византији је било слично. Главни преписивачи и минијатори рукописа беху монаси, затим презвитери и ђакони, ређе нотари и тавуларији (архивари) „⁸ (Мирковић 1950: 12, 13)

⁵ „По мишљењу неких научника рукопис је настао на црногорској обали Јадранског мора, можда у Котору. На ово указују приморски елементи у језику и особине умјетничке опреме. Такође се тврди да је један дио *Јеванђеља* написао исти онај човек који је саставио повељу кнеза Мирослава издату у Дубровнику 1190. године“ (Немировски 1996: 127)

⁶ Када је у фокус истраживања доспео месецослов у *Мирослављевом јеванђељу*, професор Богословског факултета у Београду, Лазар Мирковић, утврдио је да у њему има много цариградских локалних празника и светих патријарха као и у типиксу Велике цариградске цркве Св. Софије, што га доводи у везу са минологијем типика и синаксара и богослужењем у цариградској цркви. Из њене библиотеке узет је грчки јеванђелистар из VIII-IX века који је преведен на словенски, „и овај словенски превод је основна подлога Мирослављевог еванђеља...“ (Мирковић 1950: 8).

⁷ Непознаница је да ли је кнез Мирослав поручио овај јеванђелистар за своју задужбину, манастир Св. Петра на Лиму, или лично за себе, за коришћење у свом дому. Како се на јеванђелистару не виде трагови богослужбене употребе (нпр. капање свећа), можемо закључити да је био за приватну употребу кнеза. (Мирковић 1950: 11-12)

⁸ „У житијама источних монаха налазимо разне врсте аскезе-вежбања: физичког рада, молитве, служења, одрицања од своје воље и тд., налазимо и ...аскезу писања....Монаси су такође набављали материјал за писање: пергамент и хартију, и спремали материјал за писање: мастило, боје, и топили злато за писање и израду минијатура. Најпосле када су монаси свршили један рукопис, они су га и увезивали“ (Мирковић 1950: 13)

Најновија проучавања *Мирослављевог јеванђеља* открила су да највећи део текста исписао је анонимни главни писар неоправдано називан Варсамелеон, јер је славизирана грчка сложеница вАРѣсмелешнъ „„балсамово уље“, исписана при крају рукописа руком главног писара, била схваћена као друго име. Други писар, који се у запису посвећеном „кнезу великославном Мирославу, сину Завидину“, потписао као Глигорије дијак, написао је мање делове текста: неке алилујаре и натписе, мањи део континуираног текста....

„Главни писар и Глигорије дијак разликују се и дуктусом и ортографијом: у секцији главног писара облици слова су архаичнији, а правопис показује јасан наклон на глагољску традицију, док је у писму Глигорија дијака дошла до изражаја новија еволуција ћирилице и ћириличног правописа, до које је дошло у источнијим словенским регијама већ у XI веку“. (Родић, Јовановић 1986: 1)

Немировски наводи у својој студији да научници верују да су постојала два писара,⁹ али пише само о Глигорију дијаку: „Очигледно је да је Глигорије био не само сликар минијатура и умјетник који је златом украшавао иницијале, као што се обично сматра, већ и преписивач, јер је у свом другом запису у књизи констатовао: *Азъ писахъ...Глигоръ*“. (Немировски 1996: 127)

За разјашњење ко је писао *Јеванђеље* важан је запис: „Ја грешни Глигорије дијак, недостојан да се назовем дијаком, заставих ово еванђеље златом¹⁰ великославноме кнезу Мирославу, сину Завидину. А мене, господине, не заборави грешнога, но ме сачувај себи, да није, господине, жао радивши (што сам радио) теби, кнезу своме господину, да (ако) ме не чуваш грешнога.“ Мирковић ово тумачи да Глигорије дијак (тј. искушеник) каже да је „он писао и сликао иницијале и минијатуре“, писао алилујаре и да је заставио еванђеље златом. То је био његов рад на еванђељу“. (Мирковић 1950: 14)

Мирослављево јеванђеље самим својим текстом је од изузетне вредности за језик и књижевност, као и са гледишта црквене уметности.

До краја XV века све српске књиге су рукописне, а онда почињу да се појављују штампарије и у употребу полако улази и штампана књига.

⁹ „Преписивачи Мирослављева еванђеља су оставили на крају еванђеља своје записе и имена....“*„Ја Глигор писах алилујаре“*. После читања апостола на св. литургији поје се алилуја... и алилујар има свој стих. Дакле Глигор, каже да је у овом еванђељу писао алилујаре, тј. оне стихове и наслове пред еванђељем писане црвеним словима, дакле Глигор каже да је он био рубрикатор, а преписивач текста еванђеља црним мастилом било друго лице“. (Мирковић 1950: 13)

¹⁰ Када Глигорије дијак напише: „...заставих ово еванђеље златом..“ значи: писати и сликати златом и разним бојама иницијале у рукописним књигама.

Штампана књига

Појава штампане књиге у свету поклапа се са једним од најтежих периода у српској историји – пад српске државе под османску власт. Од XV века, после пада Деспотовине (1459) и укидања Пећке патријаршије (1463), настаје опште назадовање просвете код Срба и књижевна продукција престаје. Српски народ, постаје турска раја и остаје обезглављен без икакве црквене организације, једине могуће организованости народа у данима турског ропства. „Било је то нагло замирање просветне делатности и уништавање српско-црквенословенских књига, званих србуље, од стране Турака и Грка-фанариота, повлачило је за собом и потребу њихове надокнаде. Услед пропасти старих српских штампарија на Цетињу, у Горажду, Рујну, Грачаници, Милешеву, Београду, Мркшиној цркви, Скадру, које су кратко време (1493-1638) ипак користиле не само српској него понешто и бугарској, руској, па и у румунској цркви; као и услед пропасти многих манастира, тих главних просветних средишта и склоништа српских рукописа и штампаних књига у старо доба, није се више могла задовољити потреба црквених књига домаћим средствима...”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 13-14)

До половине XVII века штампано је нешто мало књига у Трговишту, у Румунији. Зато калуђери иду у Русију и доносе црквене књиге на рускословенском језику, пошто се потреба за њима посебно осетила после сеоба у Угарској, када масовно српско присуство на великој територији од Коморана до Ердеља у другој половини XVI века бива више него приметно, а они се нашли пред опасношћу унијаћења.

Инкунабуле¹¹ на српском језику јављају се крајем XV века, издају се током читавог столећа, да би са последњом књигом 1638.године престале

¹¹ Инкунабуле су најстарије штампане књиге (од појаве штампарства (око 1445.) до 1500. односно до почетка 16. века. Тај израз први је употребио француски библиограф Филип Лабе у 17. веку. Штампана инкунабула има сличности са рукописима у погледу обликовања слова, изостављања насловне стране, честе употребе скраћеница и лигатура. Инкунабуле су повезиване у дрвене корице пресвучене кожом, јер се картон појављује тек крајем XVI века. Обично су штампане у тиражу 400-500 примерака. Познато је око 35.000 издања у око 450.000 примерака. Према *Закону о старој и реткој библиотечкој грађи из 2011. године*, који је у примени од 2012, чланом 8 инкунабуле се категоришу као културна добра од изузетног значаја. Већина инкунабула нема уобичајену насловну страну са основним подацима о наслову, ауторству, месту и години издавања и штампару. Ако постоји место издавања, штампар и година издавања, углавном су наведени у колофону. Многе инкунабуле немају нумерацију листова или страна. Ако фолијација постоји, листови су најчешће означени римским цифрама на стари начин (нпр. уместо IV писало се III). (*Рукописна и стара штампана књига : зборник радова/Стручно-научни скуп Библионет*, 2018: 99)

да постоје. Појавиле су се захваљујући једном револуционарном проналаску касног средњег века. Била је то нова техника умножавања књига Гутенберговим покретним ливеним словима, која је заменила скупу и захтевну праксу писања књиге руком. Из Мајнца, родног места Јохана Гутенберга и града у којем се 1455. године појавила прва штампана књига („Библија од 42 реда“), нови изум брзог и лаког умножавања књига ширио се по земљама западне Европе, која је у пуном економском и културном замаху. За кратко време у низу европских градова стотине штампарија претвориле су ову „црну уметност“ у све утицајније средство просвете и уносне трговине. Издавачка продукција започела је у градовима јер су у њима живели потенцијални купци књига: племство, правници, црквени великодостојници....

Српска¹² штампа се јавља пред крај 15 века, када је предност ове технике стварања књига уочио Ђурђе Црнојевић, просвећени зетски деспот, чија је држава у то време „била усамљено острво у мору без обала турског свевлашћа“. (Немеровски 1996: 477). Ђурађ Црнојевић је наследио оца Ивана Црнојевића; у владању Зетом ослањао се на млетачку политику у Средоземљу; ујак му је био гувернер маркгрофовије Монтеферато-Константин Аријанит Комнин; владар – „необично лијеп и висок човјек, обучен у хаљине извезене златом, на грчки начин“ (Немеровски 1996: 479), ожењен венецијанском властелинком, ратовао са Турцима; набавио је пресу у Венецији која 1492. године би „постављена и људи сакупљени“, предвођени цетињским јеромонахом Макаријем исписујући ново поглавље у српској и јужнословенској култури.

Прва књига у штампарији Црнојевића је *Октоих првогласник*, изашла је 4. јануара 1494. године и представља најстарију књигу штампану ћирилским словима код јужнословенских народа. Ђурађ Црнојевић и

¹² Не спорећи право да и данашња Црна Гора сматра Штампарију својим културним наслеђем, у раду се Црнојевића штампарија третира и као српска штампарија, и јужнословенска, што се може видети и у стручним радовима најеминентнијих истраживача у Србији на које се ауторка позива, као што су Дејан Медаковић, Љубомир Стојановић, Ђорђе Сп. Радојичић... Културна баштина није омеђена територијом и временом садашњости већ се простире као неки хронотоп у историјском трајању једног народа. Проблем тумачења ком културном наслеђу припадају ствараоци и њихова дела постаје изражен распадом заједничке државе Србије и Црне Горе 2006. године. Све до 1. маја 1945. године Црногорци су били део српског народа и то је била само географска одредница за припадника српског етноса у Црној Гори, када их је Комунистичка партија Југославије прогласила посебном нацијом. Право да се свако национално изјасни по сопственом нахођењу и осећању, никако не може и није оспорено. И данас у Србији, у предмету историја учи се да су Зета и Дукља најстарије српске државе, без икаквих злонамерних политичких конотација од стране ауторке МБВ.

монах Макарије одлучили су да прва штампана књига буде баш *Октоих првогласник* зато што је то била најчешће коришћена богослужбена књига верника у току године: око 45 седмица октоих се поје.

„У колофону *Октоиха првогласника* стоји да је књига завршена 1494. године, да је штампање трајало „једно љето“, а да се „са њим започело претходне 1493. године“. (Распоповић 2008: 5) У самом предговору монах Макарије је записао да је књигу „рукођелисао“ у вријеме зетског митрополита Вавиле 7001. год (1493)“. (Распоповић 2008: 5-6) . *Октоих првогласник* припада постресавском периоду развоја српскословенске писмености и зато је још увек под утицајем рашких и ресавских правописних норми, као што су биле и остале рукописне и штампане књиге с краја XV века и почетком XVI века. (Немировски 1996: 299) . У изради слова за штампарију Ђурђа Црнојевића јеромонах Макарије је излио два комплета слова: мала и велика, као и комплет иницијала којим почињу тропари. Иако су под одређеним утицајем латиничне антикве, о чему сведочи строга вертикалност линија и постојање квачица, слова су особена и дубоко оригинална остварења настала на традицији националне културе.

У штампарији Црнојевића главни штампар, јеромонах Макарије са још седам-осам сабраће одштампао је осим *Октоиха првогласника*, у периоду 1494-1496. године и: *Октоих петогласник* (1494), *Псалтир с последовањем* (22. септембра 1495), *Молитвеник* (*Требник* и *Еухологијум*) 1495., *Четворојеванђеље*, изгубљено и сачувано у препису из 1548. године и *Цвјетни триод*, недовршено издање.

„Несумњиво је да српску штампану књигу не можемо посматрати као изоловано деловање наших старих штампарских мајстора. Напротив, сва су ова испитивања потврдила постојање најтешњих веза осталих грана уметности са штампаном књигом...у првом реду треба споменути нашу писану књигу, чији утицај траје од самог почетка наше штампе, па управо до последње књиге наших старих штампарија – *Гинамијевог псалтира*, који је изашао 1638. године“. (Медаковић 1958: 1)

За српске старе штампане књиге Љубомир Стојановић пише: „.... прве штампане књиге уопште, па и наша, готово ни у чему се не разликују од рукописа. Оне немају насловног листа као данашње, не обележавају се стране, већ табаци у дну на првој и последњој страни словима као и код рукописа. Типови слова изрезани су према рукописима, унете су све титле, акценти, спиритуси, и интерпункција каква је била у то доба у рукописима. Чак и шаре и везе слова на почецима чланова пренесене су из рукописа....сличност је тако велика да мало невичнији човек не може разликовати штампану књигу од рукописа“. (Стојановић 1902: 10)

За њега су књиге цетињске штампарије савршене: „Радови ове прве српске штампарије с техничке стране долазе међу најсавршеније. По ле-

поти реза слова и читкости само је превазилази штампарија Јеролима Загуровића. Нека издања Вићенца Вуковића одликују се лепотом вињета над текстом и шареним оквирима око текста, којих ни у којим старим штампаним књигама нема. Али по лепоти насловних уплетених слова и шареним иницијалима ова штампарија стоји на првом месту. Нарочито је иницијалима богат псалтир“. (Медаковић 1958: 16)

За Макарија Љубомир Стојановић је писао: „Макарије свакако није био прост слагач. Он је разумевао врло добро штампарски занат и био је управник штампарије. Он је јачама однео у Млетке српске рукописе, по којима је можда сам давао нацрте слова за израду матрица, и настајавао да се цео посао припремања штампарије доврши. Можда је он сам унеколико био упућен и у резање, а његов је рад грб Црнојевића и оне две слике у *Октоиху нетогласнику*“. (Медаковић 1958: 15). Ђорђе Сп. Радојичић претпоставља да се Макарије „морао раније бавити у Венецији шампарским занатом“, а то потврђује чињеница да је релативно кратко време од поручивања и преношења штампарије из Млетака на Цетиње до штампања прве српске књиге. Дејан Медаковић износи занимљиву хипотезу да су Макаријева графичка предзнања плод рада у златарским радионицама у Котору и на Црногорском приморју. (Медаковић 1958: 20)

Неспорна је чињеница да је Црнојевића штампарија прва ћирилска штампарија на Балкану. Место где је отпочела са радом је већ упитно. Да ли је то Обод код Ријеке Црнојевића па премештена на Цетиње или је одмах почела са радом на Цетињу и данас је под знаком питања. Разни истраживачи дају различите одговоре.

Сима Милутиновић Сарајлија у својој *Историји Црне Горе од ис-кона до новијега времена* наводи да се прва јужнословенска штампарија налазила на Ободу. (Распоповић 2008: 5)

И Павел Аполонович Ровински, Рус који је више од четврт века живео у Црној Гори и волео је као своју другу домовину, у својој невеликој монографији *Одобска штампарија на Ријеци Црнојевића у Црној Гори и њен значај на словенском југу*, објављеној на Цетињу, 1893., наводи без икакве сумње да је штампарија била у Ободу, тј. у Ријеци Црнојевића¹³, како се овај град звао у 19. веку.¹⁴ (Немировски 1996: 56)

¹³ Ровински је покушао да почетак основања штампарије веже још за Ивана-бега, који је купио и „штампао што-год још за свог живота.“, али Немировски сматра да тај покушај свог руског претходника „ни најмање није озбиљно основан“. (Немировски 1996: 57)

¹⁴ То што се у поговору *Псалтира с посљедовањем* из 1495. као место штампања наводи Цетиње, Ровински правда „тима што су се тамо у то вријеме налазиле неке службе и званична резиденција кнежевске власти“ и још се позива на народно предање да је ту, у време Црнојевића била штампарија, да су чак и деца познијих време-

Једине наше инкунабуле потекле из штампарије Црнојевића врхунска су дела јужнословенске графике, чији квалитет и лепоту није достигла ниједна српска средњовековна штампарија и до данас су остала дела изузетне лепоте.

„На жалост, Ђурђу Црнојевићу, је било дато мало времена и као господару Зете и као власнику прве на Балкану, а можда и у цијелој Европи, државне штампарије. Турски притисак је из дана у дан постајао све јачи“. (Немеровски 1996: 477)

О датум престанка рада штампарије на Цетињу постоје различите верзије. По једној штампарија је радила „до тренутка када је под притиском Турака Ђураћ Црнојевић морао напустити Црну Гору.“ По другој, штампарија је престала са радом после пада Зете под турску власт 1496. Мада тачних података нема, вјероватнијим се чини први датум престанка рада штампарије, поред осталог и због чињенице да су до тада одштампане практично све књиге које се, као најстарији штампани текстови на словенском југу, везују за штампарију Црнојевића.“ (Распоповић 2008: 6)

Шта се десило са штампаријом и штампарским материјалом када је престала са радом, а Ђураћ Црнојевић, оклеветан од брата Стефана код Турака, морао са породицом да бежи у Италију, је друго питање које се поставља када се говори о њој. Немеровски пише да се о томе у документима не може наћи ништа. Али претпоставља да су можда понели у једну или две вреће жигове матрица и друге штампарске материјале, док су пресе и остали штампарски намештај могли изнајмити у Венецији и наставити са штампањем књига, али и да „...није искључено да је приликом преласка у Задар све то било остављено у Дубровнику, гдје је пало у туђе руке“. (Немеровски 1996: 479) Други истраживачи тврде да је морао да бежи, да „у журби с којом су напустили Цетиње и преко Будве отпловили за Италију, очигледно нису могли носит штампарију“. (Распоповић 2008: 6).

Осим ових горе наведених тумачења, важно је скренути пажњу на извештаје папског изасланика Франа Леонардија из Трогира, који је био мисионар у Боки Которској и који је више пута у периоду 1638-1644. посетио Цетиње и у којима наводи да у Цетињском манастиру постоји штампарија са ћирилским словима. Можда је то Црнојевићева штампарија које је уништена 1692. године у рату Турака против Млечана, који

на проналазила „слова„слагали од њих ријечи..и, замочивши у мастило...штампали на својим домаћим задацима“. (Немировски 1996: 57). Евегениј Љвович Немировски у својој обимној студији *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)* пак тврди да „вјеродостојних података о словима с Обода нема“. (Распоповић 2008: 5)

су у то време били на Цетињу.¹⁵ Распоповић наводи и писмо¹⁶ владике Василија упућено Светом синоду Руске цркве када је био у посети Русији 1757. године и том приликом поклонио један од примерака *Псалтира са посљедовањем* из 1495.године.

Значај прве јужнословенске ћириличне штампарије је немерљив за народе на Балкану и њиховом напору да сачувају своју културу, националну свест и православну веру.¹⁷

Окупација и недостатак материјалних средстава спречавају да се штампарска делатност настави и разграна. Скроман квантитет српских штампарија и издања резултат су неповољних друштвених и политичких околности у коме су настајала. Почев од цетињске, укупно је 15 штампарија издало око 40 издања, од којих је више од половине изашло у Венецији. (Цернић 1984: 18-19).

Почетком XVI века Венеција, један од градова са најразвијенијим штампарством у Европи, већ је имала неколико стотина штампара који су издавали књиге на језицима других народа. У тој ренесансној Венецији

¹⁵ „Сва млетачка војска се затим повукла у Цетињски манастир и у пандурице. Турци су опколили Манастир ... Млетачка војска била је деморалисана и спремна на предају. ... Потписан је и уговор од 11 тачака о млетачкој предаји манастира. Међутим прије одласка млетачка војска је минирала Манастир. Мина је експлодирала „у недељу када је турска претходница на челу угледних ага улазила у Манастир.“ Од снажне експлозије „црква са цијелим манастиром“ у којем су се налазиле калуђерске ћелије потпуно је срушена“. (Распоповић 2008: 12)

¹⁶ У писму се између осталог каже: „... При том пред вашом свјетлошћу челобитије чиним и приносим један стари псалтир из штампарије наше резиденције цетињске митрополије, штампан за живота војвода наших Црнојевића и митрополита Вавиле. Та је штампарија уништена када су Венецијанци /још прије седамдесет година/ молили наше Црногорце да им дозволе да преко Црне Горе изврше напад на турску земљу, одакле су се беспослени вратили преко цетињског поља и тајно поставили мину под нашу резиденцију....она је мина сасвим разрушила нашу резиденцију до темеља, а исто тако и цркву неописиве љепоте...“. (Распоповић 2008: 15)

¹⁷ „Прва црногорска штампарија је одиграла огромну улогу у настајању јужнословенске културе, у очувању националне самосвијести и с њом тијесно повезане православне вјере у условима страног господства. Ова штампарија је дала моћан подстицај који ће подржати културу књига код Срба и Црногораца у току цијелог XVI и почетком XVII вијека. Цетињски мајстори су радили у венецијанској штампарији Божидара Вуковића...Штампарије у Милешеви, Београду, Мркшиној цркви, које су радиле у XVI вијеку, налазиле су се под јаким утицајем црногорске традиције, копирала слова и орнаментику цетињске штампарије....Књиге из прве црногорске штампарије активно су коришћене у литургијској пракси током неколико вјекова....Издања Ђурђа Црнојевића била су образац висококвалитетног полиграфског остварења и талентованог умјетничког рјешења. То су, у пуном значењу ријечи, ремек-дјела, која нико у XVI вијеку није успео да надмаши“. (Немеровски 1996: 484)

оно што је започето у штампарији Црнојевића, наставља Божидар Вуковић Подгоричанин.¹⁸ У Венецији је „видео Фруге и Грке и друге народе како састављају на типарима божанска писанија, па је пожелео и наша српска и бугарска такође на типарима саставити“. (Плавшић 1959: 175) И 26. јануара 1520. године његова штампарија је почела са радом. Његова штампарија је располагала са више врста слова и по матрици се види да слова нису ливена из матрица Црнојевићеве ни Љубавићеве штампарије. Гарнитуре матрица гравирани су искључиво баш за Вуковићеву штампарију, што је врло тежак и захтеван посао: „Списак црквенија списанија великим словима и друге књиге помањим словима, како би биле удобне за ношење онима који иду на пут“, пише Подгоричанин. (Плавшић 1959: 176)

У првом периоду рада штампарије: 1520-1521., за тих неких петнаест месеци, штампани су: *Псалтир*, први део (7. април 1520), *Псалтир*, други део (12. октобар 1520), *Литургијар* (7. јула 1520) и *Молитвеник* или *Зборник* (6. марта 1521), значајан јер је прва књига из наших штампарија која је била намењена не само црквеној већ и световној употреби. На изради књига радио је јеромонах Пахомије, који је за себе рекао да је „од Црне Горе од реке од острва диоклитиског језера“ и за кога се верује да је био руководилац штампарије. Претпоставља се да је Пахомије радио и у штампарији Црнојевића, под руководством Макарија и да је тамо изучио занат.

У другом периоду: 1536-1540., Вуковићева штампарија је одштампала следеће књиге: *Молитвеник* или *Зборник*, друго издање (април 1536), *Октоих петогласник* (јуни 1537), празнични *Минеј* ли *Саборник* (започет јуча 1536., а завршен јануара 1538), *Молитвеник* или *Требник* (1540. године), последња књига штампана за Вуковићевог живота.¹⁹

Значај Вуковићеве штампарије огледа се не само у броју одштампаних књига него и у њеној техничкој опремљености и уметничком изгле-

¹⁸ Неки истраживачи пишу да је Вуковић био део оне црногорске властеле која није хтела да прими ислам и зато одлази у Млетачку републику „у великој јереси римској, не могући изаћи у своје отаџбину ради великог гоњења рода хришћанског од Исмаилџана и ради великих ратова“. (Плавшић 1959: 174)

¹⁹ Штампари-монаси који су радили на књигама другог периода су: *Молитвеник* или *Зборник*, из април 1536. године радио је најмлађи међу иноцима, јерођакон Мојсије, „од српске земље, отаџбином од места званог Будимље“; *Октоих петогласник* су радили иноци-свештеници Теодосије и Генадије, „парасклизјах манастира св. Саве српског који је у Милешеви, а отаџбином од места Пријепоља“; *Минеј* је штампана јерођакон Мојсије „од манастира званог Дечани, који је у странама Маћедонским, близу великих гора, а отаџбином од места званог Будимље, близу манастира Шудикове.“ (Плавшић 1959: 180)

ду књига. Дејан Медаковић је то образложио следећим речима: „Веома је занимљива чињеница и културно-историски документ првога реда, да уметничка опрема ових српско-венецијанских књига готово у целини стоји под уметничким утицајем српске рукописне традиције...Распрострањеност Вуковићевих књига утицала је ...нарочито од средине XVI века, да су те књиге одиграле улогу неке врсте сликарских приручника за разне гране наше уметности. То би се, у првом реду односило на наше преписиваче, златаре, ређе фреско-сликаре“. (Плавшић 1959: 181,182)

Посебно се лепотом истиче *Октоих* из 1537. године: штампан је на пергаменту и руком накнадно колорисан, исписан најлепшим и најпрецизнијим словима која су употребљавана у старим српским књигама.²⁰ Основна штампа је црно-црвена, двостубачна; штампано је са две врсте слова. Наслови су исписани руком, уским, издуженим, веома декоративним словима на којима се огледа прелив боја; она одступају од слова у остатку текста али не кваре хармонију странице као целине. „Минијатура је значајна по томе што је у њој како у начину сликања тако и у колору приказане композиције, у извесном смислу напуштен стил и колор нашег средњовековног фреско сликарства. На њој се види снажан утицај млетачког сликарства, које је пред крај XV века под утицајем Белинија, а нешто касније Тицијана, унело у сликарство...више животног оптимизма“. (Плавшић 1959: 181)

Ђорђе Сп. Радојичић, истакнути историчар старе српске књижевности, је тврдио да је утицај Вуковићевих књига прешао далеко преко наших националних граница, а то се „најбоље види по утицају који је она извршила на најстарије руско штампарство из половине XVI века. Совјетски научници су запазили сличност између орнамената из Вуковићевих књига и из најстаријих руских издања“. (Плавшић 1959: 182)

За даљи развој српског и јужнословенског штампарства њен значај је у томе што је допринела ширењу штампарске вештине, јер су неки од поменутих њених монаха-штампара, касније радили у другим штампаријама у Србији.

Сагледавајући свеукупност штампане књиге у техничком погледу, прецизност израде, стари српски штампари заостају за многим европским штампаријама које су већ тада дале изванредно значајна дела. Први иницијални репертоар старих српских штампаних књига настао је угледањем на иницијале из ранијих издања млетачких штампарија и не може се рећи да су самосталног порекла. За први период српске штампе

²⁰ Из овога се види да је штампарија Божидара Вуковића располагала богатом колекцијом слова и то такве врсте каквим ни приближно није располагала ни једна штампарија ни пре а ни дуго после ње.

најзначајнији је цетињски *Октоих петогласник* чији ликовни квалитети имају шири значај, јер га од немачких узора одвајају илустрације са ауторским портретима, добро одмерен и компонованим ликовима, чији цртеж није подређен упрошћеном описивању за „сиромашне духом“, док их од италијанских одваја сликарско обрађивање сцена. (Медаковић 1958: 187)

У XVI веку било је напретка за Србе у поређењу са претходним периодима кад је 1459. пала Деспотовина и укинута Пећка патријаршија – 1463. године. Дубровачки трговци, „mercatores ragusini“, продавали су Србима ћирилске црквене књиге. Тако је Дубровчанин кнез Радиша Дмитровић основао у Београду прву српску штампарију, која је постала власништво другог Дубровчанина Тројана Гундулића, и издао на територији Србије, у Београду прву српску штампану књигу „Београдско четворојеванђеље“, 1552. године. Њу је штампао монах Мардарије, који ће 70-тих година XVI века отворити нову штампарију у Мркшиној цркви.

Дејан Медаковић тврди „да су мајстори старог српског штампарства добрим делом успели да створе свој посебани графички израз који их у доброј мери разликује од тадањег савременог штампарства. Остаје чињеница да су стари српски штампари створили посебан стил штампе која графичким средствима резимира дотадашњи развој српске писане књиге....створена су дела, као нпр. илустрације цетињског „Октоиха петогласника“ која су не само по уској графичкој, него и широкој уметничкој линији јединствена у српској уметности из краја XV века. Јер заиста, ми не знамо ни једну српску рукописну књигу тога времена у којој би на онако јединствен начин били спојени илустративни и орнаментални елементи, као што је то постигнуто у Макаријевом „Октоиху петогласнику“. (Медаковић 1958: 186)

Обнова Пећке патријаршије 1557. године и реорганизација Српске цркве под Турцима довела је до повећане тражње руских књига, које беху „душеполезне“, „душеспасителне“, а куповали су их од руских трговаца, од „москови“, „москали“ или „московити“, како их народ звахе.

Како су и други народи друге вере (католици, протестанти, босански фрањевци...) крстарили српским простором и покушавали, „да помоћу глаголицом и ћирилицом штампаних књига своју веру шире међу православнима на Балкану, то су Срби „изгубили свако поверење у све друге верске штампане књиге сем у оне из Русије.“ (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 16)

Пошто су сви покушаји карловачких митрополита и народно-црквених сабора да добију дозволу од Беча за подизање своје српске штампарије пропали, у првој половини XVIII века све снаге су усредсређене да се у српским црквама и школама користе само руске црквене књиге, што

је руско-српску књижевну трговину само ојачало. А то је довело да су се порусиле и школа и црква, у тој мери да су руско-словенске црквене и школске књиге истиснуле српскословенске књиге и да је руско-словенски језик постао језик српске писмености; цео духовни и културни живот Срба у аустроугарском окружењу добио рускословенску оријентацију, што је изазвало аустријске власти да 1727. године забране увоз руских књига. Српски митрополити Мојсије Петровић, Вићентије Јовановић и Павле Ненадовић штампају књиге у Римнику, у малој Влашкој, која је 1718. године дошла под духовну власт Карловачке митрополије.

Године 1758. млетачке власти дозвољавају Грку Димитрију Теодосијеву, да у Млечима подиже штампарију за православне Србе. „Он је углавном прештампавао руске црквене књиге наводећи на насловном листу да су оне штампане „На подобије в граде Москве печатаного” или „Из московскога на славенно-сербскиј јазик преведенноје”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 122) Да би спречиле уношење ових књига штампаних у иностранству, бечке власти су најстрожије забраниле увоз њихов и једновременно одлучиле да се у Бечу оснује штампарија за књиге на грчком, илирском, српском, румунском и јерменском језику. Она је основана 1770. године и поверена Јозефу Лоренцу фон Курцбеку.” (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 122).

Срби су били незадовољни Курцбековом штампаријом, и с тога што је била у страним рукама, и из страха да она не буде средство католичке пропаганде, а понајвише што је Курцбек²¹ „књиге рђаво штампао, на лошој хартији, са много штампарских грешака, и продавао их по скупу цену.” (Скерлић 1911: 6)

То је период када Срби улазе у западну културу, почињу да се школују на западним универзитетима и у своје средине доносе идеје западноевропске просвећености – рационализма. Писци грађанског опредељења, образованих у духу западне просвећености, који израста на темељу просвећеног апсолутизма Марије Терезије и Јосифа II, „критички се постављају према српском клеру, нарочито калуђерима, тражећи одбацивање свега што кочи напредак, увођење народног језика у књижевност

²¹ Године 1792. Курцбекова штампарија прелази у српске руке: Стефан Новаковић, бивши секретар Митрополије у Карловцима, купио је „целу штампарију, заједно са свим материјалом, са стовариштем књига, и са привилегијом која је имала трајати још четири године, – све по цену од 25.000 форината”. (Скерлић: 1911: 6). Прелаз штампарије у српске руке био је поздрављен као национални успех о коме је писао чак и Доситеј Обрадовић, уврене да ће „ово общеченужно и всеобщеплезно дело под његовим очима и руководством благополучно напредовати и давно желајемо успех имати.” Али је 1796.године Новаковић продаје мађарском примасу Баћањију, па се српске књиге штампају у Пешти, односно у Будиму.

и духовну оријентацију према Западу – национално-културни програм, који је дошао до пуног израза у делу Доситеја Обрадовића и његових присталица”. (*Српска штампана књига 18. века*: [каталог]1963: 62). Последњих деценија XVIII века Срби у Хабзбуршкој монархији добијају прву гимназију (1791), штампају прве политичке листове (1791-1794) и долазе у посед штампарије (1792-1796). Било је то доба када је „српска књижевност XVIII века више писменост, у руском смилу те речи, него књижевност према данашњем схватању”, како примећује Скерлић, али је свакако била добар темље за прве деценије XIX века, када ће Србија имати своје штампарије, на свом тлу, штампати своје, српске књиге и чак бити у прилици да помогне и другим православним народима у свом окружењу.

Интензивнији рад на штампању књига код словенских народа у 19. веку тесно је повезан са борбом тих народа за очување културне самосвојности и национално ослобођење. Сви који су покретали штампање, било књига или новина, говорили су о користи за просвећивање народа, без обзира што је број писмених био врло мали.

Сарадња са Румунима

Утицај српске штампане књиге на Балкану прво се види на развоју штампарства у Румунији.

Поодавно у нашој науци обрађивано је питање српских штампара који су на челу са јеромонахом Макаријем радили на покретању штампарске делатности код Румуна.²² Прве румунске ћирилске књиге штампане су крајем прве и почетком друге деценије XVI века: од 1508. до 1512. године. Њихов штампар је био јеромонах Макарије, исти онај који је штампао и на Цетињу, у Црној Гори. Још је Иларион Руварац поставио хипотезу да је цетињски штампар Макарије исто лице са истоименим оснивачем влашке штампарије од 1508. (Медаковић 1958: 172); штавише, он је тада претпоставио и начин на који је са Цетиња стигао у Влашку. (Фуруновић III 1999: 1575).

Прве румунске књиге штампане су у Трговишту, трећој ћирилској штампарији²³: *Литургијал* (10. новембра 1507. или 1508. или *Служабник*, *Октоих* (1510) и *Евангелије* (1512), са лепим насловним страницама

²² „Поглавар румунске цркве у Влашкој Максим Бранковић упознао је 1493. године у Венецији јеромонаха Макарија кога је касније довео у Трговиште, тада престоницу Влашке. Макарије је са собом донео штампарију коју је купио у Млечима влашки владар Раде цел Маре. Штампарија је била смештена у манастиру Деал у близини трговишта“. (ванку 2005: 111)

²³ Прва: Краков – 1491, друга: Цетиње, 1493/94

и иницијалима у боји. Ни на једној књизи не пише место штампања. Верује се да је штампарија била у Трговишту, на основу приказа цркве на *Октоиху* из 1510. године. „Макарије је представио ту слику у влашком *Октоиху* као што је представио цетињски манастир у српском *Октоиху* из штампарије Црнојевића“. (Ванку 2005: I 12). Књиге су биле на службеном језику државе и цркве – словенском језику, тзв. влашко-молдавске рецензије, са јусовима. (Ванку 2005: I 12).

Тако се у књизи-библиографији о румунској старој штампаној књизи (Bianu-Hodoș 1903), говори и о међусобним везама српске и румунске књиге и тврди да *Триод-Пентикостар* словенске редакције из 1550. године, има четири врсте иницијала који подсећају на оне из цетињског *Октоиха* из 1494. и псалтира из 1495. године које је штампао Макарије.

За влашка издања Макарија, Љубомир Стојановић је подржао претпоставку да их је разрађивао наш Макарије; штавише да та издања откривају да је Макарије „умео резати и матрице“

Прва књига коју је Макарије штампао у Влашкој по наређењу војводе Јо Михна био је *Служабник* (или *Литургијал*) из 1508. године. „Од три заставе које сусрећемо у књизи све су у вези са српском рукописном и штампарском традицијом. Заставе налазимо у штампаном *Псалтиру* из Горажда, а застава *Служабника*, на првом листу првог табака, одговара по мотиву сличној застави у цетињском штампаном *Псалтиру*. Исту сличност показују и иницијална слова ове књиге“. (Медаковић 1958: 172). Поставља се питање: како је дошло до ове сличности? По нашем мишљењу, не постоји неки директни утицај влашких књига на ове наше, иако су хронолошки узевши, влашке књиге за око једанаест година старије од оних из Горажда. Очигледно ствари стоје другачије: мотив преплетених кругова познавала је већ цетињска штампарија, прва штампарија за православне на Балкану. Највероватније је, да су се мајстори из Горажда приликом стварања свога орнаменталног репертоара ослањали на исту групу српских рукописа из којих је Макарије са својим помагачима црпео своју уметничку инспирацију....постојала би и могућност да је неко од осам Макаријевих сарадника доспео и до Горажда, тако да сличност Горажде-Трговиште, по нашем мишљењу, произилази из сличности Цетиње-Горажде, односно Цетиње-Трговиште“. (Медаковић 1958: 173)

И друга влашка књига, Макаријев *Октоих* из 1510. године, потврђује идентичност влашког и цетињског Макарија: „...илустрација са ликовима црквених мелода подсећа на Макаријев цетињски”*Октоих* петогласник” у коме се јавља ова тема компонована скоро на исти начин.

Трећа Макаријева књига *Четворојеванђеље* из 1512. године у погледу орнамента има сличности са цетињским књигама, украшена мотивом крста у преплету, која одговара сличној застави у цетињском *Псалтиру*

из 1494. године...оба пута је Макарије у централном пољу крста оставио слободно место за стављање хералдичког знака: у цетињском *Псалтиру* двоглавог Црнојевићевог орла, у *Трговишком јеванђељу* врану с круном и крстом у кљуну... На сличан начин, мада мало слободније, компонована је застава у влашком *Јеванђељу* (Марков текст) чију графичку варијанту срећемо касније и у београдском *Четворојеванђељу* из 1552. године. (Медаковић 1958: 174) После одласка Макарија из Влашке у Хиландар, престало је штампање књига, које се наставља тек 1554. године, али српски утицај на румунске штампане књиге остао је и даље.

Друга српска штампарија у Румунији, у Влашкој, била је штампарија породице Љубавић, која је прво радила у Горажду, у периоду 1519 – 1525. године.

Године 1554. штампан је у Трговишту, по наређењу Јо Петру војводе, инок Мојсије један *Молитвеник* у чијем поговору изричито помиње да се трудио о том писанију „сѣ мадрами (матрицама) Димитра Любавиѣ”, из чега излази да је и штапарија из Горажда, и неки њен део пренет у Трговиште. То се најбоље види: читав низ слова је готово идентичан у обе књиге (*Псалтир* из Горажда и влашки *Апостол* из 1547.; главна застава влашког *Апостола* донекле подсећа на милешевску заставицу са повезаним круговима из *Псалтира* из 1544. године, тј. из 1557., само је у средње поље убачен ловоров венац са хералдичким знаком Влашке, вране која придржава крст). (Медаковић 1958: 174-175)

На почетку ове књиге у предговору се помиње логофет Димитрије, „вѣНоук же Божидаров”, који се око књиге трудио заједно са својим ученицима Опром и Петром и то су личности које су пренеле Божидареве штампарије у Влашку.

Истим словима штампао је 1547. године исти Димитрије Логофет један *Апостол* у Трговишту, овога пута по наређењу Јо Илијашка војводе и његове мајке Јелене. И овог пута он за себе истиче: „вѣНоук же Божидаров”. (Медаковић 1958: 175)

Поговори су српске рецензије, а текст апостола пренет је на влашко-молдавску рецензију са јасним траговима српске рецензије. (Ванку 2005: I 12)

Влашки *Триод Пентикостар* из 1550. године показује српске утицаје и то више у погледу иницијала, него осталих орнамената. Занимљиво је да у влашким књигама, чији мајстори копирају иницијале и орнаменте из српских књига, као што је орнаментални мотив два или више кругова у преплету који је типичан за штампарију Божидача Вуковића, сасвим изостављени иницијали са фигуралним, ренесансним представама које се јављају у цетињском *Псалтиру* и разликују се једино грубљом изградом. Застава румунског *Јеванђеља* из 1561. године представља рукописну ва-

ријанту заставе коју је Макарије употребио у *Служабнику* 1508. године. (Медаковић 1958: 176)

Посебно поглавље у погледу утицаја српских штампаних књига представља рад Ђакона Коресија који је у периоду од 1568. до 1588. године штампао по Влашкој ћирилске књиге: *Октоих правојасник* –1574., у коме се јавља Макаријева застава, преплет са хералдичким знаком, *Октоих петогласник* из 1575., у коме истичемо типичну Макаријеву заставу црногорског порекла са крстом у преплету, затим *Псалтир* из 1577. са истом заставом, коју је у *Триоду* из 1558. поновио, најзад, *Зборник* из 1580. године који је прештампани *Минеј* Божицара Вуковића из 1538. године. Илустрације у овој књизи представљају само варијанту Вуковићевих, код чега пада у очи грубља, скоро сиромашна израда. (Медаковић 1958: 176) Кореси је штампао и у Брашову, где је настала и прва књига на румунском језику *Евангелиар*, дело изванредне уметичке и техничке изведбе. (Медаковић 1958: 176)

И средином XVII века наилазимо на српско-румунске штампарске везе. По наређењу угровлашке војвоткиње Јелене штампан је од 27. марта 1648. до 7. јуна 1649. године у Трговишту један *Цветни Триод* или *Пентикосар*, око којег се трудио јеромонах Јован Светогорац, „од Босне од места Каменграда, постриженик манастира Гомионице“ (Медаковић 1958: 177), који није био прави штампар, већ редактор који је у влашке књиге уводио српско-словенску редакцију, док је саму књигу „типари-сао“ „Прока типарник“ са свим „прочим својим трудољупцима“, како је то открио Љубомир Стојановић. (Стојановић 1924: 475-476). Ово време XVI и XVII века је период наших најтежњих веза.

Српска штампана књига је изузетно много утицала на румунску штампану књигу. Изванредна личност јеромонаха Макарија, првог српског штампара, „уноси у румунску штампу декоративне елементе српских рукописних књига, па чак и оне које је једном већ употребио радећи на Цетињу“. (Медаковић 1958: 177)

У каснијим временима, посредством српске књиге у влашка издања улазе елементи ренесансе. Те српске књиге, тј. цетињска издања одиграла су изванредну посредничку улогу, преносећи тако дубоко у балканску позадину савладане тековине италијанске књиге. Утицај српске књиге је превасходно усмерен на орнаменталне мотиве, док српске илустрације румунски штампари далеко ређе прилагођавају својим потребама. (Медаковић 1958: 178) Иако су имали неколико изузетних монаха дрворезаца који раде на румунским књигама (Урсу, сликар Јоаникије, Влаикул, Петру Римницеану), изванредан број румунских дрворезаца настао је под несумњивим утицајем српских штампаних књига, иако је код његовог преношења у румунску књигу изгубљена прецизност и финоћа реза.

Сарадња са Бугарима

Што се тиче утицаја српске књиге на бугарску књигу, он је био посредан и то на први штампани споменик бугарског језика, на тзв. *Бугарски Абагар*. (Медаковић 1958: 178)

Посредни је јер је настао по угледу на *Српски Абагар* по спољашњем изгледу садржини, и сврси: *Бугарски Абагар* је штампан 1651. године у Риму од стране римокатоличког епископа Филипа Станиславова, и његови текстови и слике су биле преузете из *Зборника за путнике* Вићенца Вуковића, сина Божидача Вуковића Подгоричанина, и Јакова од Камене реке, како је то утврдио професор Никола Радојчић 30-тих година 20 века. (Медаковић 1958: 181)

Бугарски истраживачи тврде да је први бугарски штампар радио у Румунији, у Трговишту и манастиру Деал. То је, по њима, „смерни мних и свештеник“ Макарије, штампар *Служабника* 1508. године.

Прва штампана бугарска књига појавила се тек на почетку 19 века. То је књига врачанског епископа Софронија: *Недељник*, штампана 1806. у Римнику, у Румунији. *Недељник* је темељ бугарског штампарства. Те године одштампан је у Пешти на прост бугарски језик *Молтвени крин*. Од 1830. године ствара се национални културно-просветни покрет „възраждане“, који означава велики корак напред у еманципацији бугарског народа од османске власти. Покрет образованих Бугара који долазе у Србију: трговаца, свештеника, ђака и учитеља, бива потпомогнут од стране Србије и кнеза Милоша Обреновића.²⁴

У периоду 1833-1839. година у државној штампарији било је штампано нешто више од двадесет књига на бугарском језику или црквенословенском језику за школске и црквене потребе Бугара. Сви расположиви капацитети „Књажеско-српске Типографије“ били су стављени на располагање бугарским писцима који су дошли у Србију ради што бржег, солиднијег и јевтинијег штампања бугарских књига.²⁵ Помоћ је била: новчана, бесплатно пребацивање књига до српско-турске границе, по-

²⁴ „Неколико свиштовских грађана, смијени раби, били су се обратили с молбом на кнеза да се у Штампарију штампају Аритметика и Часловац за Бугаре. Кнез је изишао дарезљиво на сусрет овој молби и наредио да се то учини по најнезнатнијој цени“. (Арнаутовић 1912: 98)

²⁵ Кнез Милош је захтевао да се према Бугарима лепо опходи, купује сто примерака „Славено-болгарског детоводства“, Анастаса Јовановића из Враце, шаље у Беч да у тамошњој уметничкој академији изучи „художествене вештине“; Неофит Бозвели станује бесплатно у Митрополији, неки његови дугови се измирују. Неофиту Рилском је било понуђено да буде један од три епископа у Србији; у српској типографији бесплатно се школује у пословима штампарске вештине неколико бугарских младића. (Стојанчевић 1995: 101)

клоњене су неке књиге из „пренумерације“ (претплате). (Стојанчевић 1995: 94)

Кнез Милош, митрополит Петар Јовановић, цензори „Књаже-ско-сербске типографије“ Димитрије Исаиловић и Димитрије Давидовић су били благонаклони према бугарским писцима и издавачима. Наши цензори Исаиловић и Давидовић су саветима, прорачунима и надгледањем око штампања лично допринели бржем, бољем и јефтинијем издавању бугарских књига.²⁶

Прва бугарска штампана књига у кнежевини Србији је *Аритметика* Христаки Павловича одштампана у Београду у првом тромесечју 1833. године. Износила је девет табака, 8°, са тиражом од две хиљаде примерака, што је био изузетан тираж с обзиром да је просечан тираж био између 500 и 1250 примерака. (Стојанчевић 1995: 98-99)

Друга бугарска књига штампана у Београду је књига Николе Карастојанова: *Часослов*, обима 95 страна.

Никола Карастојанов је изузетно важна фигура у бугарској култури јер се за његов рад везује појава прве бугарске штампарије. Он је прве књиге набављао у Србији, био у контакту са штампарима из „Књаже-ско-сербске књигопечатње“ у Београду, основаној 1831, штампао „своје“ књиге, упознавао се са штампарском и издавачком делатношћу и пожеleo да се бави тиме у Самокову, граду на путу за Рилски манастир, који је имао велику школу. Карастојанов планира да отвори штампарију и 1828. године долази у Београд, купује малу ручну пресу, коју, због забране Турака, кришом у деловима, преноси у Бугарску. Прво је на тој преси штампао иконе које су тражили верници и како није успео да направи дрвена слова којима би штампао књиге, он их штампа у Београду и Крагујевцу 1833. и 1834. године: „Часлов“ којто садржава сичките деноношн молитви, домашни и церковни на словенскиј језик. Изново прилажно ипракен и прештампосан иждивением г. Николи Стојановича, књигоиздатеља и жителя сомоковскога. Белград в Кнажеско-сербској типографји, 1833“ и „Буквар или началное учение човеком, хоташчим учитса книг божественаго писанија на славенскиј језик“, 1834 и „Житие стаго свјашченомученика Харалампија“ у Крагујевцу 1834. Објавио је у српским штампаријама укупно 4 књиге.

Долазио је у Србију да набави типографски материјал, да усаврши штампање и изда неке књиге, уз дозволу београдског митрополита Петра Ивановића. У својој штампарији прештампава издања других штампарија, штампа нова, преживљава 1843. када му је изгорела штампарија,

²⁶ Исаиловић је чак правио обрачуне за књиге, одређивао погоднији штампарски материјал, надгледао рад словослагача и коректора. (Стојанчевић 1995: 100)

покреће нову и опет штампа, све до септембра 1874. када умире у 96-ој години.

У 1833. години објављена је једна, 1834 – 2 књиге, а 1835. године – 14 књига!

У Србији су штампали бугарски културни прегаоци: Неофит Хилендарски Бозвели – 7 књига, Неофит Рилски – 6 књига, Христати – Хрисант Павловић – 3 књиге. Све укупно 24 књиге. (Стојанчевић 1995: 96)

Та 1835. година била је изузетно плодна за бугарску штампану књигу. Главни издавачки подухват је дело Неофита Бозвелија Хилендарског *Славјано-болгарско детоводство* у шест свезака са по 600 примерака, то јест укупно 3600 примерака. Свих шест свезака штампано је о трошку кнеза Милоша, то јест државне касе Србије.²⁷ Штампане десет бугарских књига у Крагујевцу за непуних пола године био веома значајан подухват, јер се на сваких петнаест-двадесет дана штампала по једна библиографска јединица – књига. (Стојанчевић 1995: 99)

Касније се број штампара и шампарија шири Бугарском и околним просторима: шампарија хаџи Теодосија у Солуну, шампарија у граду Русе, као и Александра Екзарха; било их је и у Цариграду, Букурешту, Болграду, Браили, Свишчову...

Бугарски истраживач у књизи *Орнаменти и слова у словенским рукописима у народној библиотеци у Пловдиву*, (Софија, 1925) утврдио је да су заставе тзв. „бугарско-српског стила“ у минијатурамарано прешле у старе штампане књиге, које су са своје стране почеле да утичу на орнаменте рукописа који су настали код Јужних Словена у Светој Гори и у Влашкој“ (Медаковић 1958: 23), и у краковском *Шестодневу* и *Посном Триоду*, цетињском *Осмогласници* (1491), венецијанском *Служебнику* (1519) и *Псалтиру* (1570), херцеговачком *Псалтиру*, штампаном у Милешеви 1544. године.

Српске штампане књиге су се јавиле на издисају српске средњовековне самосталности. Иако су занат „пекле“ у великим штампарским центрима Европе, наше шампарије су радиле у чврстим оквирима традиционалне православне иконографије постајући неодвојиви део заједничке источно-православне културне целине.

²⁷ И неке књиге Неофита Бозвелија штампане су захваљујући новчаној помоћи кнеза Милоша. Прва бугарска штампана књига „Аритметика“ објављена је уз знатан попуст штампарских трошкова. Србија, и сама сиромашна, помагала је православно бугарски народ колико је могла. При том је несумњива улога митрополита Србије Петра Јовановића, који се залагао код кнеза Милоша да се штампарско-издавачка делатност Бугара у Србији помогне што више, па је за књиге црквено-религиозног садржаја давао свој духовни благослов.

Стара српска штампа XV и XVI века дала је остварења која стоје равноправно са најбољим остварењима у другим областима наше уметности тога доба. Пионири српског штампарства, чијој упорности, трудољубљу и мајсторству толико дугује култура књиге јужнословенских народа, били су инспирација и другим православним народима, са којима остварујемо најтешњу културну сарадњу, која се прелива и на вишевековну борбу за самосталност и очување православне вере, као најважнијег упришта опстанка. Сарадња, то јест помоћ и подршка у најплеменитијем значењу, посебно се истиче са Бугарском и Румунијом, у 16. и 19. веку, у времену османске окупације ових простора и трасира вертикалу којом се могу досегнути врхунске вредности аутентичне Европе.

Литература

- Арнаутовић, Александар. *Штампарије Србији у XIX веку*. Београд: Државна штампарија, 1912.
- Цернић, Лидија и др. *Стара српска рукописна и штампана књига: из београдских збирки: каталог издања*. Београд: Народна библиотека Србије: Културно-просветна заједница Србије, 1984.
- Furunović, Dragutin. *Istorija i estetika knjige III*. Београд: аутор, 1999.
- Костић, М. и др. *Српска штампана књига 18.века: каталог*. Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1963.
- Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV-XVII века*. Београд: Научно дело, 1958.
- Медаковић, Дејан. *Изабране српске теме*. Београд: БИГЗ (Београдски издавачко-графички завод), 1996.
- Мирковић, Лазар. *Мирослављево еванђеље*. Београд: Научна књига, 1950.
- Немировски, Евегениј Љвович. *Почеци штампарства у Црној Гори (1492-1496)*. Цетиње: ЦНБ „Ђурђе Црнојевић“, 1996.
- Плавшић, Лазар. *Српске штампарије од краја XV до средине XVI века*. Београд: Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.
- Радојичић, Ђорђе Сп. *Рукописна и штампана књига*. Београд: Музеј примењене уметности, 1952.
- Распоповић, Радослав. *Један архивски документ о судбини штампарије Црнојевића након пада Зете под турску власт*. Цетиње: Гласник Народног музеја Црне Горе, бр. 4, 2008.
- Родић, Никола, Јовановић, Гордана. *Мирослављево јеванђеље: критичко издање*. Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик, 1986.
- Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*. Београд: издање Српског новинарског удружења, 1911.
- Српска штампана књига 18. века*: [каталог], БМС:НБС,НС: Бгд, 1963.
- Стојановић, Љубомир. *Старе српске штампарије*, Посебан отисак из Српског књижевног гласника, бр.41-44, Београд, 1902.
- Стојанчевић, Владимир. *Срби и Бугари: 1804-1878*; Нови Сад: Прометеј, 1995.

Стручно-научни скуп Библионет, 12: *Рукописна и стара штампана књига : зборник радова*, Нови Сад, 2018.

Vanku, M. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Београд: Стручна књига, 2005.

Milanka Babić-Vukadinov

In the Beginning was the Word: the Printing and Printed Books in the Balkans

Summary

Throughout history, the countries of the Balkans have had turbulent relations through which cooperation in culture has run like a golden thread. The paper explores the beginnings of printing books among Serbs, Bulgarians and Romanians as an important step in preserving independence in the culture, religion and politics of these peoples. Starting from the hypothesis that the cultural heritage of the South Slavic area is an important issue in the cultural history of the Balkans, through a synthesis of previous research on printing houses and printed books, we try to determine the extent of mutual influence and good influence (in culture) from the 15th to 19th centuries, by the nearest Western countries, primarily Italy and the German-speaking area.

Despite the difficult geopolitical circumstances, the Serbs tried to keep up with the developed and free Western Europe, so that by the end of the 15th century, the first among the South Slavs to print books. The first Romanian Cyrillic printed books were printed in the first decades of the 16th century, and the printer was the monk Makarije, the one who also printed the first Serbian books in Cetinje. The first printer in Bulgaria, Nikola Karastojanov, supplies books from Serbia in Samokov, and he prints some of his editions in Serbian capitals. The printing ties of Serbs, Bulgarians and Romanians had a significant impact on the culture of these peoples and the preservation of the Orthodox faith, which also shaped their national being.

Key words: Printing office-Serbia-Bulgaria-Romania; old printed book-Serbia-Bulgaria-Romania; cultural influences